

**red. Monika Michalska,
Mariusz Brodnicki, Artur Bracki**

ŻYWIENIE – ZDROWIE – EDUKACJA
Zdrowotne aspekty jedzenia w kulturze, literaturze i języku

Gdańsk – Kijów 2021

7. Українка Л. З людської намови. Проза. Київ: Академія, 2015. – 384 с.
8. Counihan, Carole M. 1999. *The Anthropology of Food and Body: Gender, Meaning, and Power*, New York: Routledge.
9. Wierlacher A. *Vom Essen in der deutschen Literatur* / Alois Wierlacher. – Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz : Kohlhammer, 1987. – 300 S.

Nota biograficzna

Snizana Žyhun – dr hab. n. fil., docent Katedry Literatury Ukraińskiej, Komparatystyki i Hrinchenkoznawstwa Instytutu Filologii Uniwersytetu imienia Borysa Hrinchenki w Kijowie. W sferze zainteresowań naukowych pozostają kwestie gender w literaturze, literatura kobieca, emancypacja. E-mail: s.zyhun@kubg.edu.ua

Maria Połowynkina (Марія Половинкіна)

Uniwersytet im. Borysa Hrinchenki w Kijowie

<https://orcid.org/0000-0001-6583-5250>

SŁOWNICTWO KULINARNE W JĘZYKU POLSKIM I UKRAIŃSKIM: ETYMOLOGIA I MORFOLOGIA

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony badaniu osobliwości leksyki kulinarnej w języku polskim i ukraińskim, zwłaszcza etymologii i morfologii. Przeanalizowano pochodzenie niektórych wyrazów tej grupy, zwrócono uwagę na leksemy zarówno wspólnosłowiańskie, jak i zapożyczone z innych języków. Pokazano budowę morfologiczną badanych terminów. Odnotowano kombinacje nomenklaturowo-terminologiczne i właściwe jednostki terminologiczne.

Słowa kluczowe: leksyka kulinarna, terminy kulinarne, jedzenie, etymologia, morfologia, język polski, język ukraiński.

Мари́а По́ловынкiна

Borys Grinchenko Kyiv University

CULINARY TERMS IN POLISH AND UKRAINIAN LANGUAGE: ETYMOLOGY AND MORPHOLOGY

Summary

The article is devoted to the study of the peculiarities of culinary terms in Polish and Ukrainian, especially etymology and morphology. The origin of some of the words in this group was analyzed. Attention was also drawn to lexemes which are common for different Slavonic languages and to those borrowed from other languages. The morphological structure of the studied terms is shown. Nomenclature-terminological combinations and actual terminological units were noted.

Key words: culinary terms, food, etymology, morphology, Polish, Ukrainian language.

Potrzeba jedzenia jest jedną z zasadniczych, fundamentalnych potrzeb człowieka, która stanowi podstawę słynnej piramidy Masłowa. Leksemy oznaczające dania i produkty spożywcze są wielokrotnie wymieniane w utworach literatury pięknej. To słownictwo jest ważne dla języka, ponieważ właśnie język pozwala jednostce wyrażać swoje życzenia i, jako skutek, zaspokajać potrzeby. To łańcuch, który łączy nasze zwierzęce pragnienia z ich realizacją, narzędzie, które prowadzi nas do spełnienia marzeń, w tym przypadku żywieniowych. Powszechnie wiadomo, iż język i myślenie są ze sobą nierozzerwalnie związane. Jak zauważył O. Potebnia, „wpływ każdego szczegółu języka na myślenie jest wyjątkowy i niezastąpiony” [Потебня 1976, s. 260].

Język polski i ukraiński należą do grupy słowiańskich i są dość bliskie, także leksykalnie. Zainteresowanie porównawczym badaniem słownictwa kulinarnego w obu tych językach wynika w szczególności z ich pokrewieństwa. Pomimo obecności znacznej liczby wspólnych leksemów, każdy z tych języków ma swoje własne osobliwości, które przejawiają się na wszystkich poziomach. Celem danej pracy jest zbadanie cech polskiego i ukraińskiego słownictwa kulinarnego, analiza etymologii i specyfiki morfologicznej niektórych wyrazów.

Należy zaznaczyć, że specjaliści z zakresu filologii (zarówno ukraińscy, jak i polscy) aktywnie interesują się tym obszarem badań – analizują odpowiednie dialektyzmy, zwroty, antroponimy itp., badają terminologię kulinarną w całości i jej poszczególne fragmenty, np. nazwy słodczy. Wśród naukowców, którzy analizowali ukraińskie słowa oznaczające potrawy i jedzenie, możemy wymienić O. Pryjmak [Приймак 2002] S. Rudenko i L. Sapożnikową [Руденко, Сапожнікова 2018], O. Pokrowską [Покровська, Веселова 2011], Z. Kozurową [Козирева 2015] i innych; polską leksykę tej grupy badali L. Przymuszała [2017], M. Dawidziak-Kładoczna [2015], M. Witaszek-Samborska [2005] oraz inni. Niektóre nazwy metod gotowania i produktów spożywczych w językach polskim i ukraińskim omówiono w monografii T. Czernysz [Черниш 2003]. Jednocześnie ilość prac porównawczych omawiających odpowiednie słownictwo w języku pol-

¹ Tu i dalej w tekście nazwy i cytaty z prac obcojęzycznych podano w tłumaczeniu autorskim.

skim i ukraińskim w filologii ukraińskiej jest niewystarczająca. Niższa analiza jest próbą częściowego uzupełnienia tej luki.

Plemiona słowiańskie od dawna prowadziły osiadły tryb życia. Ściśle z tym związana była potrzeba uprawy ziemi i odpowiednich roślin, wyrobu chleba. Można więc założyć, że słowa o semantyce kulinarnej należą do najstarszej warstwy leksykalnej. Potwierdzają to analizy historyczne i etymologiczne. Ustalono, że wiele nazw potraw i sposobów ich przygotowania ma starożytne prasłowiańskie korzenie. Przykładem są słowa o pierwotnym znaczeniu „spalanie”, które mają korzenie prasłowiańskie *pek- (pol. *piec*, ukr. *пекти*), *vir-/var (ukr. *варити*), *gor- (ukr. *горити*) [por. Черниш 2003].

Ponieważ narody nie istnieją oddzielnie od siebie, zawsze ma miejsce wpływ mowy, słownictwa ludów sąsiednich lub bardziej odległych. Wpływ ten uwyrażniało pojawianie się w językach słów i nietypowych dla nich zapożyczeń. Zarówno język polski, jak i ukraiński mają podobnie brzmiące wyrazy nie tylko wspólnego pochodzenia prasłowiańskiego, ale także zapożyczone. Słownictwo niemieckie, francuskie, łacińskie, greckie, perskie, arabskie i tureckie stało się integralną częścią języków słowiańskich.

Ze względu na pochodzenie nazwy potraw można podzielić na tradycyjnie ukraińskie (*вареники, печеня, палянички*) [por. Доцяк 1998; Дубовис 2006; Шалимов, Шадура 1991] i tradycyjnie polskie (*bigos, pączki*) [por. Berger 1997], a także zapożyczone. W języku polskim jest sporo „zapożyczeń kulinarnych”: *befszyk, keks, kotlet, szaszłyk, krem, ekler, dżem* itp. Zgodnie z polską pisownią dużą część nazw (głównie francuskich) zapisuje się bez zmian: *ragoût, purée, sauté, boeuf Stroganow, cocktail*. Język ukraiński ma również podobne leksemy: *біфштекс, кекс, котлета, шашилик, крем, еклер, джем; рагу, пюре, соме, бєфстроганов, коктейль*. Pomimo obecności w obu tych językach generalnie wspólnych leksemów, istnieje różnica w pisowni: na przykład *befszyk* i *біфштекс, boeuf Stroganow* i *бєфстроганов*.

W ciągu długiej koegzystencji narody ukraiński i polski nie tylko zapożyczyły od siebie niektóre tradycyjne potrawy narodowe (*barszcz ukraiński* jest dość popularny w Polsce, a w Ukrainie – *капусяк по-*

-польськи), ale również wyprodukowały dużą liczbę potraw, których nie da się jednoznacznie przypisać kuchni polskiej czy ukraińskiej – np. *krokiety* i *pulpety* są tradycyjne zarówno dla Polaków, jak i Ukraińców regionu zachodniego.

Wśród nazw dań i produktów spożywczych można wyróżnić następujące grupy:

- **wspólnosłowiańskie leksemy:** np. ukr. *сало*, ros. / bułg. / maced. *сало*, białorus. *сала*, pol. / górnołuż. / dolnołuż. *sadło*, czes. *sádlo*, serb. *сало* – pochodzi od *saditi* ('siedzieć, siadać' – 'to, co siada na mięso'). Powiązane również z pkel. **saldi*, irl. *saill* 'ślonina', *sailim* 'solę'.

Do tej grupy także należy na przykład ukraińskie słowo *пиріг*, które w różnych odmianach występuje w wielu językach słowiańskich i pochodzi od prasłowiańskiego *pirogъ*, utworzonego z *pirъ* ('uczta') za pomocą przyrostka *-og* (analogicznie do *twaróg*). Zakłada się również pochodzenie tego słowa od *pyro* ('pszenica'). Jednym z najdawniejszych wspólnosłowiańskich leksemów jest *miód*: ukr. *мед*, ros. / białorus. *мёд*, starorus. *медъ*, czes. / słow. *med*, bułg. / maced. *мед*, serb. *méd*, starosłow. *медъ*, prasłow. **medъ*, litew. *medùs*, prus. *meddo*, staroind. *mádhu* (pochodzi od *mádhuh* – 'słodki, przyjemny') [por. Мельничук 1985–2006; Brückner 1998];

- **późniejsze zapożyczenia z innych języków:** np. ukr. *джем*, ros. *джем*, białorus. *джем*, pol. *dżem*, czes. / słowac. *džem*, *jam*, maced. *џем*, serb. *џем* – zapożyczono z angielskiego. W tym języku słowo *jam* oznaczające 'słodkie konserwowane owoce w słoikach' jest kojarzone z podobnym słowem oznaczającym 'ściskać, tłoczyć', a także z wyrazem *champ* ('mlaskać') i z arab. *jāmid* ('skondensowany'), który pochodzi od *jamada* ('zagęszczać').

Do tej samej grupy należy słowo *marcepan* / *marcypan* (ciasto z rozgniecionych migdałów lub orzechów; wyroby cukiernicze z tego ciasta). Wyraz ten pochodzi z XVII wieku. We współczesnych językach słowiańskich występują nazwy *марципан* (ukr., ros., bułg.), *марципан* (białorus.), *марципан*

(serb.) itd. Języki słowiańskie zapożyczyły to słowo z języka włoskiego, najwyraźniej za pośrednictwem języka niemieckiego (niem. *Marzipan*). Włos. *marzapane* pochodzi z łac. *matarpanus* – tak nazywało się monetę wenecką. Ten wyraz z kolei kojarzy się z arab. *mauthabān* – 'siedząca osoba' (taki był wizerunek na monecie). W ten sposób zaczęto nazywać pudełka słodczy, a później także same słodczy. W Europie Zachodniej jednak lud postrzegał włos. *marzapane* zupełnie inaczej, łącząc go z łac. *Marci panis* – 'chleb Marka'.

Ciekawym faktem jest to, że ukraiński leksem *пончик* jest zapożyczeniem z języka polskiego. To słowo zostało przejęte przez inne języki słowiańskie: ros. *пончик*, białorus. *пончык*, bułg. *поничка*. Polski *pączek* jest także zdrobnieniem od *pąk* i jest spokrewniony z czasownikiem *pękać* [por. Мельничук 1985–2006; Brückner 1998].

Jeżeli etymologia obejmuje badanie diachroniczne, to morfologia koncentruje się przede wszystkim na synchronii. Używając słownictwa kulinarnego w życiu codziennym, zawsze bierzemy pod uwagę jego przynależność do tych lub innych części mowy, ponieważ uwzględnienie tego parametru pozwala na poprawne sformułowanie zdania, zgodnie z normami językowymi.

Nazwy potraw w języku polskim i ukraińskim reprezentowane są głównie przez osobne rzeczowniki: pol. *bigos*, *chłodnik*, *pączki*, ukr. *куліш*, *душенина*, *наличники*. Jednak w celu dokładniejszej nominacji częściej stosuje się nie pojedyncze słowa, ale frazy składające się z dwóch lub więcej wyrazów. Najbardziej rozpowszechnione są połączenia rzeczowników i przymiotników: *bigos polski*, *budyń orzechowy*; *бориц кийвський*, *соус фруктовий*. Przymiotniki wskazują dodatkowe cechy, które pomagają odróżnić to danie od podobnych (np. *бориц кийвський* od *бориц селянський*), a także oznaczają składniki (*фрукти* jako podstawa *соусу фруктового*). W celu wskazania głównych składników wykorzystuje się kombinacje rzeczownika w mianowniku z rzeczownikiem w dopełniaczu za pomocą przyimka: *suflet z jabłek*, *холодець з м'яса*. Aby oznaczyć dodatkowe produkty

używane podczas przygotowania stosuje się połączenia rzeczownika w mianowniku z rzeczownikiem w narzędniku za pomocą przyimka: *uszka z rybą, ватрушки з сиром*. Możliwe są też połączenia dwóch rzeczowników w mianowniku, np: *ciastka „gwiazdki”, морт „Наполеон”*. Takie jednostki językowe S. Rudenko i L. Sapożnikowa nazywają kombinacjami nomenklaturowo-terminologicznymi, odróżniając je od rzeczowych jednostek terminologicznych, takich jak *печиво, цукерки, шоколад* itd. [Руденко, Сапожнікова 2018]. W kombinacjach nomenklaturowo-terminologicznych wyróżnia się termin-klasyfikator i właśnie nomen, który jest nazwą technologiczną lub handlową [Руденко, Сапожнікова 2018]. O. Pokrowska i N. Weselowa także wyróżniają nomeny technologiczne i handlowe [por. Покровська, Веселова 2011]. Wskazane powyżej przykłady (*ciastka „gwiazdki”, морт „Наполеон”*) można zaliczyć do grupy nomenów handlowych, gdyż mają niewielki związek z pojęciem lub nie mają go w ogóle. Natomiast wcześniej odnotowane wyrażenia – *суфлет з яблєк, ватрушки з сиром* – są nomenami technologicznymi, gdyż odzwierciedlają pewien związek z pojęciem.

Dla podkreślenia szczególnego sposobu przygotowania rzeczownik – nazwę potrawy łączy się z przysłówkiem, który można zastąpić przymiotnikiem (*біфштекс по-домашньому* i *біфштекс домашній*). Bardzo często w terminach kulinarnych są wykorzystywane przysłówki utworzone od nazw krajów / narodowości, które charakteryzuje ten sposób przygotowania (*befszyk po angielsku; вушка по-литовськи*). W języku ukraińskim istnieje znaczna liczba pojedynczych rzeczowników określających potrawy: *пампушки, товченики, варенці, бобальки, сніжки, маківник, піджарка* itd. W języku polskim występują również podobne jednoskładnikowe terminy: *żurek, bigos, rosół, faworki, kapuśniak* itd. Często uzupełniane są innymi leksemami, np. *bigos polski, rosół z kurczaka*. Ciekawym faktem jest to, że na przykład w języku niemieckim istnieje tendencja do określania potraw i produktów spożywczych wieloskładnikowymi kombinacjami terminologicznymi [por. Гусейнов 2016], co może powodować problemy podczas tłumaczenia – w przypadku braku odpowiednich związanych, trafnych terminów w języku, na który odbywa się

tłumaczenie, specjalista musi używać większych, dłuższych konstrukcji leksykalnych, często opisowych.

Oprócz jednoskładnikowych terminów kulinarnych w językach ukraińskim i polskim występują też bardziej złożone w strukturze, wieloskładnikowe zwroty-nazwy. Podstawowym wyrazem w takich zwrotach jest rzeczownik oznaczający główny składnik. Do niego odpowiednio dołącza się: imiesłów przymiotnikowy (dla wskazania metody przygotowania) – *bakłażany nadziewane mięsem i kaszą; риба, варена у молоці*; rzeczownik z przyimkiem – *cielęcina w majonezie; картопля „в мундурі”*; przysłówek – *leszcz w szarym sosie po polsku*. Tutaj warto zwrócić uwagę na specyfikę interpunkcji w językach polskim i ukraińskim, w szczególności na różnice w stosowaniu przecinków przy zapisywaniu imiesłowów (por. *bakłażany nadziewane mięsem i kaszą* ta *риба, варена у молоці*).

Przeanalizowano zatem część leksykalno-semantycznej grupy nazw potraw i produktów spożywczych w językach polskim i ukraińskim, ujawniając niektóre z ich cech z punktu widzenia etymologii i morfologii. Znaczna ilość polskiego i ukraińskiego słownictwa kulinarnego jest wspólna i należy do grupy ogólnosłowiańskiej. Również w obu tych językach popularne są zapożyczenia nazw dań z innych języków, często z francuskiego, z różnicami w pisowni.

Badania cech morfologicznych wykazały, że nazwy potraw zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim oznaczane są głównie rzeczownikami, które można łączyć z przymiotnikami, innymi rzeczownikami, imiesłowami przymiotnikowymi biernymi i przysłówkami, przy tym istnieją niektóre różnice w pisowni, w tym interpunkcji. W terminach kulinarnych są dość często używane przysłówki utworzone z nazw krajów / narodowości. W grupie leksykalno-semantycznej nazw potraw i produktów spożywczych w językach polskim i ukraińskim można znaleźć zarówno kombinacje nomenklaturowo-terminologiczne, jak i właściwe jednostki terminologiczne. Pierwsze są bardziej nowoczesne, drugie – dawniejsze. W obu językach istnieją jednoskładnikowe i wieloskładnikowe terminy kulinarne, ale nie możemy mówić o znaczącej przewadze którejkolwiek z tych grup, ponieważ niektóre nazwy potraw istnieją w kilku odmianach, przy tym termin

jednoskładnikowy zawsze może zostać dopełniony innymi leksemami. W mowie potocznej przeważają warianty jednoskładnikowe; wieloskładnikowe natomiast są bardziej typowe dla podręczników, książek kucharskich, menu restauracji itp.

W przyszłości planowana jest kontynuacja badań frazeologii i słotwórstwa w ramach leksykalno-semantycznej grupy nazw potraw i produktów spożywczych, analiza homonimii (w tym międzyjęzykowej) i synonimii, a także dialektyzmów odpowiedniej grupy, stąd też praca wydaje się dość perspektywiczna.

BIBLIOGRAFIA:

1. Berger S. (uloż.), *Kuchnia polska*, Warszawa, 1977.
2. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, 1998.
3. Dawidziak-Kładoczna M., *Nawiązania do zjawisk dźwiękowych w nazwach potraw* [w:] G. Pietruszewska-Kobiela, A. Regiewicz (red.), *Od-głosy jedzenia, [Od-głosy kultury]*, Częstochowa 2015, s. 43–55.
4. Przymuszała L., *Kulinaria we frazeologii śląskiej*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej* 2017, s. 247–264.
5. *Słownik języka polskiego PWN* [Dostęp]: <https://sjp.pwn.pl/sjp/faworek;2557599.html>
6. Witaszek-Samborska M., *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2005.
7. Гусейнов А.С. *Історія розвитку кулінарної терміносистеми як мікросистеми наукової термінології (на матеріалі німецької мови)*, [w:] „Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету”. Сер.: Філологія 2016, Т.2, № 21, с. 32–34.
8. Доцяк В.С., *Українська кухня*, Львів: Оріяна-нова, 1998.
9. Дубовис Г.А., *Украинская кухня*, Харьков, 2006.
10. Ред. Мельничук О.С. (ред.), *Етимологічний словник української мови*, Київ, 1985–2006, Т. 2–5.
11. Козирева З.Г., *Українська когнітосфера «Їжа» як предмет лінгвістичного дослідження*, [w:] „Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ”, Серія Філологія, Педагогіка, Психологія, 2014, № 29, с. 48–55.
12. Покровська О.А., Веселова Н.В., *Термінологізовані номенклатурні сполучення як складові галузевої лексики*, [w:] *Економічна*

стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг, 2011, вип. 1., с. 746–753.

13. Потебня А.А., *Эстетика и поэтика*, Москва: Искусство, 1976.
14. Приймак О.О., *Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики)*: автореф. дис ... канд. філол. наук, Харків 2002.
15. Руденко С.М., Сапожнікова С.Я., *Творення та функціонування номенклатурних назв в українській підмові харчування (мовно-концептуальний аспект)*, Харків: Монограф, 2018.
16. Черниш Т.О., *Слов'янська лексика в історично-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід)*, Київ 2003.
17. Шалимов С.Ф., Шадура Е.А., *Современная украинская кухня*, Киев 1991.

Nota biograficzna

Maria Połowynkina (Марія Половинкіна) – dr n. fil., absolwentka Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie, starszy wykładowca Katedry Literatury Ukrainńskiej, Komparatystyki i Hrinchenkoznawstwa w Instytucie Filologii Uniwersytetu im. Borysa Hrinchenki w Kijowie. Zainteresowania badawczo-naukowe: kolorystyka, tłumaczenie, poezja polska, semantyka i pragmatyka, etnolingwistyka. E-mail: m.polovynkina@kubg.edu.ua

Publikacje:

1. Половинкіна М. І. *Семантика та прагматика кольороназв у польському поетичному дискурсі (кінець XIX – перша половина XX ст.)*: автореф. дис ... канд. філол. наук, Київ 2016.
2. Половинкіна М. І. *Мовно-стилістичні особливості поетичної збірки Марціна Светліцького “Drobna zmiana”* [w:] „Вісник КНЛУ”. Серія Філологія 2018, Т.21, №2, с. 72–78.
3. Половинкіна М. І. *Нетипові назви кольорів у польській мові: загальний огляд* [w:] „Наукові записки Національного університету «Острозька академія»”. Серія «Філологічна» 2019, вип. 7 (75), с. 81–83.